

تأملی در طرح مسئولیت مدنی دولت در خسارات ناشی از ویروس کرونا^۱

در حقوق ایران و فرانسه

(مقاله علمی-پژوهشی)

علیرضا یزدانیان*

چکیده

اگر تحولات حقوق مسئولیت مدنی و ظهور خسارات جدید مورد مطالعه قرار گیرد، بعید نیست گفته شود که هیچ خسارتی به گستردگی خسارت ناشی از کرونا یا کووید-۱۹ نبوده است. یکی از مسائلی که در این راستا می‌تواند قابل تأمل باشد، طرح مسئولیت دولت در این بیماری همه‌گیر است. یعنی عملکرد یا اتخاذ موضع خنثی توسط مسئولین می‌تواند مسئولیت دولت را به دنبال داشته باشد. چنانچه نقض تکالیفی که دولت در مورد بیماری‌های همه‌گیر دارد و به‌ویژه زمانی که دولت «حق بر اطلاعات» شهروندان را زیر پا می‌گذارد یا خبر نمی‌دهد یا دیر خبر می‌دهد و یا بد خبر می‌دهد و این امر به شعله‌ور شدن التهاب ناشی از بیماری کمک می‌کند، از منظر حقوقی طرح مسئولیت دولت قابل تأمل می‌نماید. اگر تا دیروز مسئولیت دولت در چنین بیماری‌هایی یک ایده به حساب می‌آمد، شیوع ویروس کرونا و به‌ویژه عملکرد برخی از دولت‌ها این موضوع را به یک ضرورت تبدیل کرد. دکترین فرانسه نمونه بسیار خوبی در شناختن مسئولیت برای دولت است که با روشی تطبیقی در این مقاله به مطالعه آن پرداخته خواهد شد.

کلید واژگان:

بیماری، مسئولیت، دولت، زیان‌دیده.

۱. این مقاله به سفارش «مرکز ملی تحقیقات حقوق سلامت» نگارش یافته است.

* دانشیار، دانشکده حقوق، دانشگاه اصفهان.

مقدمه

زمان دولت‌های مصون از مسئولیت به سر آمده و امروزه در اکثر سیستم‌های حقوقی اصل مصونیت جای خود را به اصل مسئولیت داده است. در گذشته حاکمان، خدا به شمار می‌رفتند یا فرزندان خدا بودند و حاکم مالک و صاحب اختیار دین و دنیای مردمان به شمار می‌رفت و با این ادعاهای دروغین می‌توانست بر مردم خرافه‌پرست بدون تکیه بر نیروی نظامی حکومت کند.^۱ قدرت و حکومت هدیه خداوند به برخی بود و برخی خود را نماینده خدا بر روی زمین می‌دانستند و شمشیر و حربۀ دین، ابزاری برای خفقان شهروندان شده بود و مردم، فرمان حاکم را مانند وحی می‌پنداشتند. حتی در مورد قانون حمورابی تصور می‌شد که مانند شریعت حضرت موسی از آسمان نازل گردیده است و البته حق داشتند؛ زیرا مقدمۀ قانون به گونه‌ای نوشته شده است که رنگ الهی و آسمانی دارد. هر چند حمورابی آن قدر انصاف داشته است که خود را حاکم و خدمتگزار مردمانش بداند.^۲ هنوز باور آن سخت است که در اولین قانون اساسی ژاپن در سال ۱۸۸۹ مطابق قانون اساسی امپراطور ژاپن، خداوندگار همه کشور محسوب می‌شود.^۳ اما گذر زمان شهروندان را دانا ساخته است و امروزه شهروندان هر جامعه‌ای قدرت را معادل مسئولیت تلقی نموده‌اند و دولت را نه به عنوان سایه خدا بر زمین که بیشتر مسئول و بدهکار خویش تلقی می‌کنند.

حقوق اسلامی با طرح مسئولیت بیت‌المال^۴ در این مورد بر حقوق غرب پیشی گرفته است. زیرا در غرب تا قرن نوزدهم اعتقاد بر این بود که قوه حاکمه نه فکر ناروا دارد و نه عمل ناروا.^۵ اما از قرن ۱۹ به بعد دولت‌ها فراموش کردند که فقط برای اعمال قدرت و تأمین امنیت مردمان و خدمتگزاری صادقانه ایجاد شده‌اند و رو به فعالیت‌هایی آوردند که روز به روز دولت را مانند یک شخص در جامعه نشان می‌داد که می‌توانست مانند دیگران منشأ خسارت برای دیگران شود. از این رو «دولت محق» جای خود را به «دولت مکلف و مسئول» داد و اصل مصونیت روبه‌زوال

۱. دوران، ویل، *تاریخ تمدن. مشرق زمین گاهواره تمدن*، ترجمه: احمد آرام. ع. پاشائی و امیر حسین آریانبور، جلد ۱، ص ۲۴۰.

۲. همان، صص ۲۶۰ و ۲۶۱.

۳. همان، ص ۹۷۴.

۴. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، *الفروع من الکافی*، جلد ۷، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۷، ص ۳۵۵.
5. Laski. Harold J. "The Responsibility of the State in England". *Harvard Law Review*. Vol. 32. No. 5. 1919.p.472.

رفت و اصل مسئولیت جایگزین آن شد.^۱ چنانچه در ادبیات حقوقی نوین جهانی، دولت معصوم و در نتیجه مصون از مسئولیت، بیشتر یک افسانه است و باید سخن از دولت مکلف و مسئول به میان آورد. حقوقدانان نیز دریافته‌اند که مسئولیت مدنی تنها سپر در برابر هجمه‌های قوه حاکمه به شهروندان است^۲ و نباید حق جبران خسارت خواهی را از آنها گرفت.

رأی معروف (Blanco) در تاریخ اول فوریه ۱۸۷۳ آغازگر راهی برای شناخت مسئولیت مدنی دولت بود. از آن زمان با تفکیک بین تقصیر اداره^۳ و تقصیر شخصی کارمند^۴ و تفکیک «اعمال حاکمیت»^۵ و «اعمال تصدی»^۶ تصور بر این بود که اعمال حاکمیت در راستای منافع عمومی و با استفاده از اقتدار ملی است و از این رو مسئولیت دولت منتفی است، ولی در اعمال تصدی، دولت مانند اشخاص خصوصی است و مسئول می‌باشد.^۷

در حقوق ایران، ماده ۱۱ مسئولیت مدنی، نمونه‌ای از نفوذ ایده‌های قرن نوزدهمی غرب در حقوق ایران است.^۸ ماده ۱۱ ق.م.م هنوز با حفظ تفکیک بین اعمال حاکمیت و اعمال تصدی مقرر می‌دارد: «کارمندان دولت و شهرداری‌ها و مؤسسات وابسته به آنها که به مناسبت انجام وظیفه عمداً یا در نتیجه بی‌احتیاطی خساراتی به اشخاص وارد نمایند، شخصاً مسئول جبران خسارت وارده می‌باشند. ولی هر گاه خسارات وارده مستند به عمل آنان نبوده و مربوط به نقص وسایل ادارات و مؤسسات مزبور باشد، در این صورت جبران خسارات بر عهده اداره یا مؤسسه مربوطه است. ولی در مورد اعمال حاکمیت دولت، هرگاه اقداماتی که بر حسب ضرورت برای تأمین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود، دولت مجبور به

1. Batbie.A. *Précis de cours de Droit public et administratif*. 3e éd. Cotillon, Librairie du conseil d'état. 1869. p.32.

۲. زرگوش، مشتاق، **مبانی نظری مسئولیت مدنی دولت در حوادث غیر مترقبه؛ تئوری دولت مدیون**، دو فصلنامه حقوق عمومی و حقوق بشر، ۱۳۸۵، شماره ۳ و ۲، ص ۴۰.

3. La faute de service

4. La faute personnelle

5. Paillet, Michel *RESPONSABILITÉ DE LA PUISSANCE PUBLIQUE* . - Faute de service . Notion, Responsabilité civile et Assurances. 2010. P.5.

6. Actes d'autorité

7. Actes de gestion

8. Fairgriev. Duncan. *State liability in tort*. first edition. oxford university press. 2002. p.13.

۹. صفایی، سید حسین، **مسئولیت مدنی مؤسسات عمومی و بررسی لایحه جدید دولت در این زمینه**، مجله حقوق تطبیقی (دوره جدید)، ۱۳۸۵، شماره ۱، ص ۲۰.

10. Gaudemet. Yves. *Traité de Droit Administratif*. 16e éd. Librairie générale de Droit et de jurisprudence. 2002. p.33.

پرداخت خسارت نخواهد بود». مقررهای که تاریخ مصرف آن گذشته است. با این قانون دولت مسئولیتی ندارد. مصداق اعلی این سخن که «حربه قانون بیش از حربه قانون شکنی به کار یغماگری می‌خورد»^۱ امروزه در سیستم‌های حقوقی مسئولیت مدنی دولت ناشی از اعمال تصدی و حاکمیتی امر غریب و نامانوسی نیست. چنانچه امروزه علیرغم برخی از مخالفت‌ها و انتقادات، اصل دیگری در حقوق مسئولیت مدنی را می‌توان شاهد بود، تحت عنوان اصل مسئولیت مدنی دولت^۲

تاکنون از مسئولیت دولت به کرات سخن به میان آمده است. اما اینکه آیا در یک اپیدمی فراگیر بیماری، مانند آنچه در خصوص ویروس کرونا شاهد آن هستیم، نیز می‌توان دولت را در شرایطی مسئول دانست، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در گذشته در مواردی دولت خسارت ناشی از یک بیماری را پرداخته است،^۳ اما گویا خسارت ناشی از کرونا بسیار گسترده و پیچیده است. حوادث سال ۲۰۱۹ و ۲۰۲۰ در مورد گسترش بیماری کووید-۱۹ این شبهه را تقویت کرد و واکنش دولت‌ها در شرایط متفاوت این تردید را جان تازه بخشید که آیا سیاست‌کاری‌های دولتی در دادن یا ندادن اطلاعات یا بد دادن اطلاعات می‌تواند مسئولیت دولت را به همراه داشته باشد یا نه. همچنین صرف نظر از نقض حق بر اطلاعات که بی‌شک منتهی به مسئولیت می‌شود، آیا می‌توان جبران خسارت ناشی از بیماری مزبور را بر دولت تحمیل نمود. تحولات مسئولیت مدنی خسارت‌هایی را آشکار ساخته است که تا قبل از آن بی‌سابقه بود و در قرن ۲۱ این تحولات ادامه داشته و خسارت‌های فراوانی با عناوین خاص پدید آمده است.^۴ اما شاید هیچ‌کدام به گستردگی خسارت ناشی از کرونا یا کووید-۱۹ نبوده است.

بیماری همه‌گیر Covid-19، یا coronavirus 19 منجر به روبرو شدن دنیا با وضعیتی شده که کاملاً و به‌سادگی برای همه اشخاص اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و حتی بازیگران عرصه پزشکی بی‌سابقه است. شاید بتوان گفت اولین تجربه جهانی به این شیوه، همان‌طور که اغلب در

۱. دورانن، ویل، پیشین، ص ۹۰۳.

2. Laurent .F. *Principes de droit civil français*. T.20 1é.éd.A.Durand et Pedone Lauriel. 1876.p.438.

زرگوش، مشتاق، *مسئولیت مدنی دولت*، جلد ۱، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۹، ص ۳۱۷.

۳. محمدی، سمیرا، *ایدز و مسئولیت مدنی دولت*، فصلنامه حقوق پزشکی، سال دوم، ۱۳۸۷، شماره ۵، ص ۱۶۳.

4. Yazdaniyan, Alireza «Les conditions traditionnelles de la responsabilité civile et des évolutions contemporaines: approche théorique et pratique», Thèse de doctorat en Droit privé, Dans le cadre de École doctorale de droit de la Sorbonne Paris 1 en partenariat avec Institut de recherche juridique de la Sorbonne (Paris) (équipe de recherche) 2019.p.52.

این نوع بحران‌ها اتفاق می‌افتد، منتقدین بسیار زیاد هستند و از دولت انتظار می‌رود که به سرعت پاسخگوی کافی برای مشکلات پیش آمده باشد.

در این زمینه سرشار از تنش‌ها و اختلاف‌نظرها، مدیریت همه‌گیر توسط مقامات دولتی، این احساس عدم آمادگی و سردرگمی که بسیار احساس می‌شود، جدول زمانی اجرای اقدامات احتیاطی و قرنطینه، قابلیت اطمینان و ارتباط اطلاعات و سرعت پاسخ‌هایی که دولت امروز نیز سعی در ارائه آن دارد، می‌تواند همگی از جمله موارد قابل بحث باشد. در مواجهه با بزرگی و شدت این بیماری همه‌گیر، انتظارات به طور مشروع بسیار زیاد است و شهروندان از طریق ارتباطات دولت با اعضای حرفه پزشکی، احساس می‌کنند که وحشت از این بیماری در حال گسترش است. فراتر از این مباحث اجتماعی، مسئولیت حقوقی هم طرح شده و بعضاً جدای از دکتترین در برخی از سیستم‌های حقوقی، دادگاه‌ها نیز به نوعی درگیر مسئله شده‌اند و در این میان یکی از مسائل بسیار مهم، بحث مسئولیت دولت‌ها در این زمینه است. از نظر حقوق تطبیقی یکی از سیستم‌های حقوقی که در آن بحث مسئولیت دولت در مسائل بهداشتی مطرح شده است، کشور فرانسه می‌باشد که در قسمت‌های بعد مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱. مسئولیت دولت در مسائل بهداشتی

۱.۱. سابقه مسئولیت دولت فرانسه در امور بهداشت عمومی

در حقوق فرانسه در زمینه پزشکی و بهداشت، بحران‌های مختلف منجر به طرح دعوی منتهی به مسئولیت علیه دولت شده است. این امر در چارچوب پرونده به اصطلاح «خون‌آلوده» بود که باعث شد در فرانسه شورای دولتی^۱ اظهار داشت که با توجه به وسعت اختیارات و مفاد مواد L.666 و بعد کد بهداشت عمومی و دستورالعمل اصلاح شده در تاریخ ۱۶ ژانویه ۱۹۵۴ مسئولیت دولت ممکن است به هر تقصیری محقق شود. علاوه بر این، اگر این مسئولیت تحمیل شود، دولت نمی‌تواند با در نظر گرفتن همکاری نزدیک و توزیع صلاحیت بین بخش‌های خدماتی و مراکز انتقال خون و با استناد به تقصیراتی که در این مؤسسات انجام شده است، خود را از آن معاف کند.^۲ حتی در شرایطی اگر تصمیم‌های قوه مقننه در این زمینه یکی از اسباب خسارت باشد، به راحتی

1. Conseil d'Etat

2. Conseil d'Etat, 9 avril 1993, Publié au recueil Lebon, ASSEMBLEE, N° 138653.

نمی‌توان مسئولیت دولت را منتفی دانست و مسئولیت دولت ناشی از عمل قوه مقننه هم قابل تأمل است.^۱ همچنان که بر خلاف گذشته، امروزه مسئولیت خود قوه مقننه هم قابل تحقق می‌باشد.^۲ همچنان که ادعای تروریستی بودن فاجعه کرونا از مسئولیت دولت نمی‌کاهد.^۳

در مورد آزیست، شورای دولتی به دلیل نواقص موجود در جلوگیری از خطرات ناشی از قرار گرفتن کارگران در معرض گرد و غبار آزیست، دولت را مرتکب تقصیر و مسئول دانسته است.^۴ به طور مشابه در مورد دیگر اعلام شده است، با توجه به ماهیت اختیاراتی که توسط قانون بهداشت عمومی به مقامات مسئول سیاست‌های بهداشتی در خصوص محصولات دارویی و اهداف دیگری که این اختیارات به آنها واگذار شده است، مسئولیت دولت را می‌توان با هر تقصیری که در اعمال این قدرت‌ها انجام شده باشد، به رسمیت شناخت.^۵

در این موارد مختلف، زیان‌دیدگان به قاضی اداری توسل پیدا کرده یا جبران خسارت وارده را به دست آورده‌اند و یا حداقل اگر خسارت آنها اثبات نشده باشد و جبران خسارت به دست نیآورده‌اند، اما حداقل توانسته‌اند قصور و کوتاهی دولت در زمینه مسائل بهداشتی را به اثبات برسانند.

۱.۲. شروع زمزمه مسئولیت دولت در فرانسه با گسترش ویروس کرونا

در حال حاضر در برخی از سیستم‌های حقوقی مانند فرانسه، بحث مسئولیت کیفری و شکایات در زمینه جنایی آغاز شده است. به عنوان مثال، آنسان که از برخی از اخبار به گوش می‌رسد، در مورد کمبود و کمی ماسک‌ها شکایاتی علیه برخی از مقامات دولتی به دادگاه‌های فرانسه تقدیم شده است. در حالی که فرانسه خود را به علت همه‌گیری کروناویروس در قرنطینه قرار می‌داد، سه پزشک علیه برخی از مقامات شکایت کرده و آنها را متهم کردند که به موقع عمل نکرده‌اند.^۶ از آغاز بحران سلامتی، انجمن فرانسوی BPCO که نماینده بیماران مبتلا به انسداد مزمن ریوی^۷ است، اعلام کرده که شکایتی را علیه برخی از مسئولین به دلیل «عمداً به

1. Guettier. Christophe, *La responsabilité du fait des lois: nouveaux développements*. RFDA. 2006.p.355.

2. Laurent .F. Op.cit.p.438.

3. Renoux .Thierry S. Roux .André ,*Responsabilité de l'Etat et droits des victimes d'actes de terrorisme*. AJDA. 1993.p.75.

4. Conseil d'État. 3 mars 2004.Publié au recueil Lebon.Assemblée.N° 241153.

5. Conseil d'État,N° 393902, Mentionné dans les tables du recueil Lebon, 9 novembre 2016.

6. https://www.francetvinfo.fr/sante/maladie/coronavirus/coronavirus-pourquoi-la-france-manque-t-elle-de-masques-respiratoires_3871243.html.

7. COPD

خطر انداختن زندگی دیگران» طراحی و ارائه کرده است. این انجمن از کمبود اطلاعات و پیشگیری در مقابل خطرات ناشی از آلودگی با کووید-۱۹ ابراز تأسف می‌کند، این موضوع افرادی را که قبلاً توسط سایر آسیب‌ها ضعیف شده‌اند، در معرض خطر جدی قرار می‌دهد. این انجمن اعلام داشته است که این دعوی را اقامه می‌کند؛ زیرا با اطلاعات اندک دادن و نوع وسایلی که برای پیشگیری استفاده شده است، این بیماران که قبلاً در سطح تنفسی به شدت تحت تأثیر قرار داشتند، در معرض خطر جدی قرار گرفته‌اند.^۱

رئیس انجمن چنین اعلام داشته است که از طریق این شکایت، کلیه مسئولیت‌های دولتی را از نظر سیاست‌های بهداشتی مد نظر قرار خواهند داد. او چنین خبر داده که وی به طور خاص در ۲۵ فوریه ۲۰۲۰ به مقامات دولتی هشدار داده که هشدار وی بی‌پاسخ مانده است.

بنابراین شکایتی بر مبنای اصول دادرسی کیفری تشکیل شده است؛ بدین معنی که مبنای این مسئولیت یک جرم کیفری است. همان‌گونه که گفته شد، برخی از مقامات با شکایت سه پزشک به دلیل شیوع کرونا مورد تعقیب قرار گرفته‌اند. شاکیان این دو شخصیت سیاسی را متهم به امتناع و خودداری از اقدامات به موقع برای مهار اپیدمی کووید-۱۹ کردند.^۲

می‌توان درک کرد که حرکت و جنبشی در حال جستجوی مسئولیت دولت در مدیریت بحران است که از همه‌گیر شدن این بیماری چندان راضی نیست و به دنبال بهانه‌ای برای مسئول نشان دادن دیگران است. از نظر ارتباط بین دعاوی، شکایت کیفری نباید این حقیقت را تحت تأثیر قرار دهد که اقامه دعوی در حوزه اداری نیز می‌تواند منجر به شناخت مسئولیت دولت و مقامات عمومی شود. مقامات دولتی فقط «اختیاراتی» را ندارند که بتوانند از آنها استفاده کنند یا نکنند. حداقل در بعضی موارد «تکلیف و تعهد» به اجرای آنها دارند. در واقع در حقوق فرانسه، قضات اداری مدت‌هاست که عدم فعالیت دولت یا عدم کفایت عملکرد دولت را در مواردی سبب مسئولیت دولت دانسته‌اند. عدم فعالیت یا کمبود، به عدم یا ناکافی بودن مداخله‌ای اشاره دارد که برای پاسخ به یک اختلال عمومی یا خطر وقوع آن ضروری بوده است. بنابراین، مؤسسات یا

1. https://www.lexpress.fr/actualite/societe/coronavirus-une-association-de-malades-porte-plainte-contre-x_2121455.html.

2. <https://www.ouest-france.fr/sante/virus/coronavirus/coronavirus-trois-medecins-portent-plainte-contre-edouard-philippe-et-agnes-buzyn-6786167>.

نهادهای عمومی برای پایان دادن به وضعیتی که نظم عمومی را تهدید می‌کند یا به طور عام و به طور خطرناک‌تر امنیت عموم را به خطر می‌اندازد، موظف به مداخله و اتخاذ تدابیر می‌باشند.

۱.۳. مسئولیت دولت در حوزه غیر کیفری

همچنین، علاوه بر دعاوی که قبلاً در زمینه جنایی اقامه شده است، می‌توان مسئولیت دولت را نیز در حوزه‌های متفاوت جستجو کرد. با توجه به کاستی‌های بسیاری که در مورد سرویس‌های دولتی ذکر شده است و تعداد اشخاصی که خود را در معرض خطر بسیار جدی یافته‌اند، در فرانسه اطمینان وجود دارد که دعاوی مسئولیت علیه دولت به دلیل نقص در مدیریت بحران بسیار متنوع خواهد بود. دعاوی مسئولیت ناشی از عدم آمادگی کافی برای روبه‌رو شدن با بحران قابل پیش‌بینی سلامت، دعاوی مربوط به مسئولیت ناشی از تأخیر انجام شده توسط دولت برای تجهیز شدن و تجهیز کردن پرسنل در معرض ویروس که فعالیت آنها ضروری است (کارمندان پرستاری، پزشکی و پیراپزشکی، داروسازان، آتش‌نشانان، مقامات اجرای قانون، پلیس یا ژاندارمری، کارکنان شرکت‌هایی که تضمین‌کننده تداوم عرضه مواد غذایی و غیره می‌باشند)، می‌توانند مصادیقی از مسئولیت دولت به شمار روند. همچنین است دعاوی مسئولیت به دلیل در معرض ویروس قرار دادن بدون داشتن تجهیزات لازم برای محافظت در برابر آن و نیز دعاوی مسئولیت به دلیل عدم صحت اطلاعات داده شده و همچنین اقامه دعاوی مسئولیت حتی از طرف بازیگران اقتصادی که فعالیت خود را در مدت قرنطینه کاهش یافته تلقی کرده‌اند و علت آن را در دوره‌ای که می‌تواند بیش‌ازحد تلقی شود و نتیجه عدم آمادگی خدمات دولتی است، می‌بینند. از این رو مسئولیت دولت را می‌توان به دلایل مختلف جستجو کرد.

۲. راهکارهای مربوط به مسئولیت دولت در مدیریت بحران کووید-۱۹

۲.۱. مسئولیت‌پذیری دولت

یکی از نمایندگان مجلس در فرانسه اعلام داشته است که یک مسئولیت واقعی دولت در مدیریت همه‌گیر کورونا ویروس وجود دارد. وی اشاره کرده است که می‌خواهد لایحه‌ای را برای تأسیس صندوق جبران خسارت به قربانیان کووید ۱۹ ارائه دهد. از نظر تحلیلی می‌توان گفت که وی خواسته است تا دولت این مسئولیت را بر عهده بگیرد. او می‌خواهد طرحی را برای ایجاد

صندوق جبران خسارت برای قربانیان حرفه‌ای و غیرحرفه‌ای و دوستانه ناشی از کووید-۱۹ تهیه کند. این صندوق فقط برای جبران خسارت بیماران کووید-۱۹ نیست و باید کادر حرفه‌ای‌های پزشکی را که از ابتدای اپیدمی در خط مقدم بودند، نیز در بر گیرد. ایجاد صندوق جبران خسارت شامل همهٔ زیان‌دیدگان است که تعداد آنها نیز بسیار زیاد می‌باشد. ایجاد صندوق جبران خسارت همچنین به معنای گسترش مسئولیت دولت است.

طراحان چنین طرحی دارای این انگیزه‌اند که روند ایجاد این صندوق خیلی سریع‌تر از حد معمول باشد. اگر تا زمانی که برای زیان‌دیدگان واقعهٔ آربست اتفاق افتاد، یعنی ۲۰ تا ۲۵ سال صبر شود، این تأخیر چندان جالب نیست. یکی از مقامات فرانسه گفته بود هیچ پول جادویی برای جبران وجود ندارد. اما به نظر برخی از نمایندگان در مواردی وجود داشته است. آنها خواسته بودند پول دراماتیک داشته باشند. این بدان معناست که باید واقعاً به افرادی که در سختی وحشتناکی قرار دارند، کمک کرد. نکتهٔ قابل توجه اینکه این پیشنهاد، یعنی ایجاد صندوق جبران، بسیار پیچیده است و دولتی که صندوق جبران خسارت را می‌پذیرد، به معنای پذیرش مسئولیت است.

۲.۲. شبیه‌سازی وضعیت دول کنونی در اعلام آمادگی با وقایع جنگ پروس در فرانسه

در سال ۱۸۷۰، مارشالی در فرانسه به نام «لو بوف» در آغاز جنگ اعلام داشته بود که ما آماده و آماده‌ایم؛ حتی اگر این جنگ دو سال طول بکشد، کمبودی نیست؛ نگاهی بسیار خوش‌بینانه و امیدوارانه. این جمله در تاریخ ادبیات فرانسه ظاهراً به عنوان نمونهٔ ادبی عدم آمادگی مشهور شده است. زیرا در آنجا و آن زمان، هیچ چیز وجود نداشت. در این نبرد که به «نبرد سدان»^۱ معروف است، فرانسه شکست خورد و عدهٔ زیادی کشته شدند و امپراتور فرانسه ناپلئون سوم و عدهٔ زیادی از فرانسویان به اسارت نیروهای پروس درآمدند. فرانسویان معتقدند که اظهارات بیش از اندازه خوش‌بینانهٔ این مقام دولتی بی‌کفایت، مبنی بر آمادگی در جنگ با «پروسی‌ها» مسئولیت وی را به دنبال داشت.

تجربهٔ گذشتگان گاهی مفید نیست. در واقع، باید به اظهارات یکی از مقامات فرانسوی، درست قبل از جنگ علیه کووید-۱۹ که توسط روزنامه‌ای در ۲۳ ژانویه سال ۲۰۲۰ گزارش شده است، فکر کرد که اعلام داشته بود با توجه به اپیدمی بیماری کرونا و در حالی که ویروس به

1. Bataille de Sedan

کشورهای دیگر (تایلند، کره جنوبی و ایالات متحده) هم رسیده بود، پس از جلسهٔ مرکز بحران بهداشت اظهار داشت که فرانسه بسیار آماده برای مقابله با موارد احتمالی در منطقه است. از منظر مردم فرانسه، این مورد بی‌شبهت به جملات گفته شده در نبرد سدان نیست.

اگر در اخبار چند ماههٔ گذشته مروری شود، اظهار این چنین جمله‌ای یا نزدیک به آن یا شدیدتر از آن از سوی مقامات دولتی در کشورهای متفاوت فراوان است. ساده‌انگاری و کوچک شمردن و امیدهای واهی دادن، کم از جملهٔ مارشال فرانسوی در سوق دادن فرانسه به شکست نیست. همچنین برخورد خرافه‌گونه و دور از تخصص پزشکی در مسئلهٔ کووید-۱۹ می‌تواند از جمله تقصیرها به شمار رود. سخنان توهم‌آلوده غیرتخصصی، خواه در مورد آغاز و به‌ویژه در مورد اتمام این بیماری از مصادیق تقصیر است. دولت گاهی از باب «البلیه اذا عمّت طابت» بلای عمومی را چندان هم بد نمی‌بیند^۱ و بدیهی است، از نگاه حقوق مسئولیت مدنی، عمومیت بخشیدن به بلایی مانند ویروس کرونا و نسبت دادن آن به ماوراء طبیعت یا دیگران نمی‌تواند از بار مسئولیت دولت بکاهد. همچنان که شوخی‌ها و اظهارنظرهای مضحک و نه چندان مزه‌دار برخی از مقامات مسئول با این ویروس در برخی از کشورها نشانهٔ عدم درک عمیق از وضعیت یا بازیچه قرار دادن شهروندان جامعه است که همگی حکایت از بی‌کفایتی مسئول مربوطه در برخورد با چنین بحرانی است.

۲.۳. مسئولیت وزرا و دولت در مدیریت بحران ویروس کرونا

در فرانسه هرچه هر روز شیوع بیماری همه‌گیر کووید-۱۹ بیشتر می‌شود، سؤال از دعوی عمومی و میزان آمادگی دولت و خدمات آن، بلکه وزرای آن نیز مطرح می‌شود. مشکلات حقوقی متعدد مراحل رسیدگی حقوقی که مطرح شده یا در آینده مطرح خواهد شد، امروز در دستور کار قرار دارد. مراجعه به دیوان عدالت علیه تخلف مقامات و به عبارتی دعوای احتمالی زیان‌دیدگان علیه دولت همه از موضوعات قابل تأمل است.

۱. جعفری تبار، حسن، کاتوزیان و حقوق زیان. تحلیل نظریه مسئولیت مدنی و نگاه کاتوزیان به آن، مندرج در کتاب بر منهج عدل، به سعی دکتر حسن جعفری تبار، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۹۴، ص ۵۹۶.

شکایات فراوانی علیه برخی از مقامات این کشور در دادگستری فرانسه ارائه شده است که موضوع اتهام عدم مدیریت بحران ناشی از شیوع ویروس جدید کرونا (کووید-۱۹) بوده است. دادستانی در فرانسه اعلام کرده است که تاکنون دادخواست‌هایی علیه برخی از مقامات به دادگاه ارائه شده است. پزشکان و پرستاران فراوانی در فرانسه علیه برخی از مقامات این کشور نزد دادگستری فرانسه شکایت کردند و اعتقاد بر این است که نوعی جرم «دروغ دولتی» به وقوع پیوسته است. تعدادی از کادر درمان فرانسه و بیش از ۶۰۰ پزشک از برخی از مقامات این کشور با اتهام بیان دروغ دولتی در مدیریت بحران شیوع ویروس کرونا در کشور فرانسه و عدم اتخاذ اقدامات لازم برای کاهش روند ورود ویروس کرونا به کشور، در حالی که از خطر آن کاملاً مطلع بودند، شکایت کردند. اعتقاد بر این است که برخی با اینکه در خصوص خطر گسترش سریع بیماری کووید-۱۹ اطلاعات قوی داشتند، تدابیر لازم برای جلوگیری از بروز فاجعه تأسف‌بار را در فرانسه اتخاذ نکردند و خصوصاً درباره تهبیه ماسک برای کادر درمانی بیمارستان‌ها و پزشکان، مرتکب دروغ‌گویی شده‌اند. در فرانسه درخواست‌های مکرر پزشکان و پرستاران در مورد ماسک بی‌نتیجه مانده بود و دولت در مقطعی از زمان اعلام کرد که ذخیره ماسک تمام شده است و ماسکی در انبار نیست. به همین دلیل، جامعه پزشکان، روز چهارم مارس از دولت به اتهام دروغ‌گویی شکایت کرد. وکیل شاکیان اعلام داشت که قبل از آغاز رسیدگی به این پرونده، توزیع ماسک به شیوه قطره‌چکانی شروع شد، اما اوضاع زمانی وخیم شد که کادر درمانی بیمارستان‌های فرانسه پی بردند که یک شرکت فرانسوی ساخت ماسک، به جای اینکه ماسک‌ها را به مراکز بهداشتی تحویل دهد، سفارش ساخت ماسک دولت انگلستان را تحویل داده است. همچنین شاکیان به‌ویژه به سخنان وزیر بهداشت استناد می‌کنند که به نخست‌وزیر اعلام کرده بود خطر شیوع کرونا بسیار جدی و بالاست و فعلاً انتخابات نمی‌تواند برگزار شود.

۳. تأملی در شرایط مسئولیت دولت در بحران کرونا

۳.۱. اطراف مسئولیت

مسئولیت تعهدی است که مانند هر تعهد دیگری دارای متعهد و متعهدله می‌باشند. در اینجا نیز دولت، مسئول یا متعهد و زیان‌دیده، متعهدله است. به عبارتی در بحث مسئولیت مدنی ناشی

از کرونا نیز دو شخص، یعنی دولت و زیان‌دیده، می‌توانند اطراف مسئولیت به شمار روند. رجوع به مرجع رسیدگی می‌تواند دوگانه باشد. متعهدله یا شخصی است که ادعا می‌کند در اثر عمل مقام دولتی متضرر شده است، یا دادستانی عمومی و به طور دقیق‌تر دادستان کل است که می‌تواند اقامه دعوی کند. اما اینکه شانس موفقیت چه اندازه است، پاسخ بسیار دشوار می‌باشد، اما حداقل می‌توان اطمینان داشت که در هر حال اتمام مراحل بسیار کند (چندین سال) خواهد بود. البته برخی از جرم‌انگاشتن این مسئله امتناع دارند و معتقدند می‌تواند جرم نباشد و بحث مسئولیت مطرح باشد.

به هر حال، در مسئله کرونا دایره زیان‌دیدگان بسیار گسترده است. از نظر حقوقی، هر شخص حقیقی یا حقوقی که معتقد است خسارت وی به دولت قابل انتساب است، می‌تواند به قاضی اداری رجوع کند: افراد مبتلا به ویروس، بستگان آنها، همه زیان‌دیدگان و حتی شرکت‌هایی که فعالیت آنها به دلیل قرنطینه کاهش یافته یا متوقف شده است. از آنجا که هیچ شخصی از بحران کنونی در امان نمانده است، همه به لحاظ تئوری می‌توانند به دادگاه مراجعه نمایند. البته با وضعیت حقوقی فعلی، مسئولیت دولت منوط به این است که تقصیر دولت اثبات شود. اما دقیقاً، مانع اصلی تشخیص چنین تقصیری است که طبیعتاً دایره دعوی را محدود می‌کند.

۳.۲. شیوه استدلال در محکومیت به مسئولیت

در فرانسه، در این مورد مسئولیت کیفری نیز طرح شده است. این عمل تخلف ارادی عبارت از خودداری از اتخاذ تدابیری برای مقابله با فاجعه است که احتمالاً خطرانی را برای امنیت افراد ایجاد می‌کند که در ماده ۲۲۳-۷ قانون جزا با مجازات دو سال حبس و ۳۰۰۰۰ یورو جریمه پیش‌بینی شده است. در حقوق فرانسه، قسمت نخست ماده ۶-۲۲۳ قانون مجازات فرانسه^۱ مقرر می‌دارد: «هر شخصی که بدون آنکه برای خود او یا ثالثی خطری داشته باشد بتواند از وقوع یک

1. Article 223-6.

Modifié par Ordonnance n°2000-916 du 19 septembre 2000 - art. 3 (V) JORF 22 septembre 2000 en vigueur le 1er janvier 2002.

Quiconque pouvant empêcher par son action immédiate, sans risque pour lui ou pour les tiers, soit un crime, soit un délit contre l'intégrité corporelle de la personne s'abstient volontairement de le faire est puni de cinq ans d'emprisonnement et de 75000 euros d'amende.

Sera puni des mêmes peines quiconque s'abstient volontairement de porter à une personne en péril l'assistance que, sans risque pour lui ou pour les tiers, il pouvait lui prêter soit par son action personnelle, soit en provoquant un secours.

جنایت یا جنحه علیه سلامت جسمانی شخصی جلوگیری نماید ولی عمداً از آن اجتناب ورزد، به پنج سال حبس و ۷۵۰۰۰ یورو جریمه محکوم می‌گردد». قسمت دوم ماده مزبور مقرر می‌دارد: «هر شخصی بدون آن که برای خود او یا ثالثی خطری داشته باشد بتواند با اقدام خود یا آوردن کمک به شخصی که در خطر قرار گرفته کمک کند ولی عمداً از آن اجتناب ورزد به همین مجازات‌ها محکوم می‌گردد». همچنین ماده ۷-۲۲۳ قانون مجازات فرانسه^۱ به خودداری از اتخاذ تدابیر امنیتی اشاره نموده و مقرر می‌دارد: «هر شخصی بدون آن که برای خود او و یا ثالثی خطری داشته باشد عامدانه از اتخاذ تدابیری برای پیشگیری از وقوع حادثه‌ای که امنیت اشخاصی را به خطر می‌اندازد اجتناب ورزد به دو سال حبس و پرداخت ۳۰۰۰۰ یورو جریمه محکوم می‌گردد».

در حقیقت، موضوع ماده ۷-۲۲۳ یک جرم است که مکمل جرم عدم کمک به افراد در معرض خطر است که از ماده ۶-۲۲۳ بند ۲ قانون جزا سرچشمه گرفته است. این قانون به موجب قانون مجازات ۱۹۹۲ شکل گرفته است تا در مورد شرایطی که هیچ شخصی به طور مستقیم در معرض خطر قرار ندارد، اعمال شود که در محدوده جرم عدم کمک به شخص در معرض خطر نمی‌باشد. در حقوق فرانسه، اعتقاد دیوان عالی کشور بر این است، کمک به یک شخص در معرض خطر اقتضا دارد که شخص مستقیماً در معرض خطر باشد؛ به طوری که در صورت عدم وجود چنین حالتی از اعمال آن قانون امتناع می‌ورزد. برای پاسخ به این رویه است که قانون‌گذار، جرم خودداری از اقدامات یا اتخاذ تدابیری برای مقابله با فاجعه را وضع کرده است. این جرم برای مجازات عدم مداخله در هنگام وقوع یک فاجعه است؛ حتی اگر هیچ شخصی مستقیماً در معرض آن نباشد. بخشنامه ۱۴ مه ۱۹۹۳ «اظهارنظر در مورد مفاد قانونگذاری قانون مجازات جدید» به این معنا اصرار داشته است که جرم جدید «حتی در شرایطی که هیچ شخصی در معرض خطر مستقیمی نباشد» شکل می‌گیرد.

1. Article 223-7.
Modifié par Ordonnance n°2000-916 du 19 septembre 2000 - art. 3 (V) JORF 22 septembre 2000 en vigueur le 1er janvier 2002.
Quiconque s'abstient volontairement de prendre ou de provoquer les mesures permettant, sans risque pour lui ou pour les tiers, de combattre un sinistre de nature à créer un danger pour la sécurité des personnes est puni de deux ans d'emprisonnement et de 30000 euros d'amende.

این جرم یا تخلفی است که از زمان ایجاد آن در سال ۱۹۹۲ تاکنون به‌سختی و به‌ندرت اعمال شده است. برای مثال، در غرق شدن «اریکا» نسبت به مقامات دریایی امکان کاربرد پیدا کرده بود، اما آنها تبرئه شدند. یکی از موارد نادر شناخته شده، کاربرد مربوط به آتش‌سوزی است که فردی به دلیل عدم اتخاذ تدابیری برای جلوگیری از آن محکوم شده است. ممکن است این سوال مطرح شود که آیا این جرم برای بیماری همه‌گیری مانند کرونا قابل استناد است؟ این جرم اصطلاح واقع شدن در بلایا و مصیبت‌ها را به ذهن تداعی می‌کند که به معنای واقعی کلمه به یک واقعه فاجعه‌آمیز طبیعی اشاره دارد. اما به نظر می‌رسد، مسلم است که قانون‌گذار فرانسه قصد نداشته است اعمال جرم را در برابر بلایای طبیعی محدود کند و گویا هر واقعه زیان‌بار را در برمی‌گیرد.

با مطالعه کارهای مقدماتی تدوین این قانون می‌توان دریافت که قانون‌گذار فرانسه قصد داشته است تا دامنه بسیار گسترده‌ای را برای تخلف مزبور ارائه دهد. مسلماً یک بیماری همه‌گیر به معنای ماده ۲۲۳-۷ قانون جزا می‌تواند به عنوان یک فاجعه توصیف شود؛ به‌ویژه زمانی که بیماری کشنده باشد که این مورد درباره کووید-۱۹ وجود دارد. سوال دیگر این است که آیا این تخلف می‌تواند در مورد تصمیمات سیاسی اعمال شود؟ مطمئناً این جرم در موارد بهداشتی که تصمیمات سیاسی در دادرسی کیفری مانند خون‌آلوده یا آزرست مطرح بوده، مورد استفاده قرار نگرفته است. البته به این دلیل که اعمال آن هم ممکن نبوده است؛ زیرا موارد یاد شده، قبل از تدوین قانون بوده و اصل عدم عطف به ماسبق شدن قوانین، اجازه اعمال این قانون بر موارد مزبور را نمی‌داده است. نکته دیگر این است، زمانی که شرایط این تخلف فراهم آمده باشد، مانعی نیست تا اعمال این جرم را بر تصمیمات سیاسی منع کند. البته تنها مانع، عنصر عمد است که اگر این جرم عمدی باشد، نیاز است تا در تصمیم‌گیری‌ها نیز عنصر عمد فراهم آمده باشد. ماده ۲۲۳-۷ قانون مجازات یک امتناع و خودداری عمدی را مجازات می‌کند؛ به این معنی که مرتکب باید می‌دانست حادثه‌ای که احتمالاً امنیت افراد را به خطر می‌اندازد، در جریان وقوع است. این اطلاع و آگاهی باید پیش از این مسلم باشد؛ به این معنا که تردیدها یا عدم اطمینان‌ها برای اثبات آن کافی نیستند. با وجود این، باید توجه داشت که رویه قضایی در مورد عدم کمک به خطر در این خصوص بسیار شدید است. رویه تصور می‌کند هنگامی که امکان اشتباه درباره خطری وجود نداشته باشد یا وقتی در حالی که علائم بیرونی مقتضی نگرانی درباره آن بوده‌اند، شخص به

آن توجه نکرده است، علم و آگاهی در مورد خطر وجود دارد. این رویه می‌تواند درباره جرم خودداری از اتخاذ تدابیری در مقابله با فاجعه با در نظر گرفتن نزدیکی آن به جرم عدم کمک به شخص در معرض خطر قابل اجرا باشد.

در حقوق ایران، وضعیت تا حدودی مبهم است. در ماده ۵۱۴ ق.م.ا.مصوب ۱۳۹۲ گویا ترک فعل، همراه با مسئولیت نیست. این ماده مقرر می‌دارد: «هرگاه در اثر علل قهری مانند سیل و زلزله مانعی به وجود آید و موجب آسیب گردد هیچ‌کس ضامن نیست. گرچه شخص یا اشخاصی ممکن بر طرف کردن آنها را داشته باشند و اگر سیل یا مانند آن چیزی را به همراه آورد و لکن کسی آن را جایی نامناسب مانند جای اول یا در جای بدتری قرار دهد که موجب آسیب شود عهده‌دار دیه است و اگر آن را از جای نامناسب بردارد و در جهت مصلحت عابران در جای مناسب‌تری قرار دهد ضامن نیست». تبصره ۱ ماده فوق مقرر می‌دارد: «هرگاه مانع مزبور توسط شخصی به وجود آمده باشد، تغییردهنده وضعیت به حالت مناسب‌تر نیز ضامن نیست». تبصره ۲ ماده فوق مقرر داشته است: «افراد یا دستگاه‌هایی که مسئولیت اصلاح یا رفع آثار این‌گونه حوادث را بر عهده دارند، در صورت تقصیر یا قصور قابل استناد در انجام وظیفه ضامن می‌باشند». اما در ماده ۹۵۲ ق.م.تفریط که نوعی ترک فعل است، به عنوان تقصیر مطرح شده و ماده مزبور مقرر می‌دارد: «تفریط عبارت است از ترک عملی که به موجب قرارداد یا متعارف برای حفظ مال غیر لازم است». همچنان که ماده ۱ قانون مجازات خودداری از کمک به مصدومین و رفع مخاطرات جانی مصوب ۵ خرداد ۱۳۵۴ برخی از ترک فعل‌ها را جرم تلقی نموده است و مقرر می‌دارد: «هرکس شخص یا اشخاصی را در معرض خطر جانی مشاهده کند و بتواند با اقدام فوری خود یا کمک طلبیدن از دیگران یا اعلام فوری به مراجع یا مقامات صلاحیت‌دار از وقوع خطر یا تشدید نتیجه آن جلوگیری کند، بدون اینکه با این اقدام خطری متوجه خود او یا دیگران شود و با وجود استمداد یا دلالت اوضاع و احوال بر ضرورت کمک از اقدام به این امر خودداری نماید، به حبس جنحه‌ای تا یک سال و یا جزای نقدی تا پنجاه هزار ریال محکوم خواهد شد...». از این مواد بیشتر به ذهن تداعی موقعیتی می‌گردد که شخص مستقیماً در معرض خطر است. مگر اینکه دکتترین و رویه قضایی بتوانند مواد مزبور را مقداری گسترده‌تر تفسیر کنند.

از نظر تئوری، به نظر بعضی، ترک فعل به همان اندازه ثقیل است که انجام فعل. به گفته «لوپسه»^۱ «شخصی که می‌تواند، اما مانع نمی‌شود مقصر و گناهکار است». به عقیده برخی نیز در این موارد یک تکلیف قانونی به انجام فعل وجود دارد.^۲ در بحث دولت نیز باید گفت رفتارهای دول در مسئله کووید-۱۹ چنان است که گاهی با انجام فعل مرتکب تقصیر شده‌اند؛ مانند قرنطینه و رفع قرنطینه بیجا و گاهی با ترک فعل مقصر به شمار می‌روند؛ مانند سکوت یا کتمان حقایق.

برخی از اساتید در فرانسه اعتقاد بر این دارند، عدم انجام کار زمانی سبب مسئولیت می‌گردد که از روی عمد و اراده، و ترک فعل همراه با قصد اضرار به غیر باشد. ترک فعل در این شرایط که عمدی است، قطعاً مقصرانه است و می‌تواند مسئولیت‌آور باشد.^۳ زیرا در برخی موارد که ترک فعل می‌تواند به مسئولیت کیفری منتهی شود، طرح مسئولیت مدنی ناشی از عدم انجام کاری نباید موضوع عجیبی باشد.^۴ در بحث کرونا نیز دولتی را که می‌داند ویروسی به این خطرناکی وجود دارد و جان مردمان برای وی بازیچه اهداف سیاسی می‌شود، نمی‌توان تقصیر و چه بسا عمد وی را مخفی داشت.

نکته دیگر اینکه «اصل احتیاط»^۵ که به نظر برخی اصولاً می‌تواند ناظر به مسئولیت مدنی دولت‌ها در حقوق عمومی باشد،^۶ ایجاب می‌کند که دولت‌ها تدابیری اتخاذ کنند تا از حوادث و فجایع زیان‌بار جلوگیری به عمل آید. زیرا با حقوق مسئولیت مدنی سنتی که ناظر به حوادث زیان‌بار «گذشته» بوده و دارای «کارکرد سنتی جبران‌کنندگی»^۷ است، گرچه به آسانی نتوان دولت‌ها را مسئول دانست، امروزه اصل احتیاط ناظر به «آینده» بوده و «کارکردی پیشگیرانه و جمعی»^۸ برای مسئولیت مدنی قائل بوده است^۹ که با استفاده از این اصل می‌توان گفت دولت‌ها

1. Loysel.

2. Flour .Jaques. Aubert .Jean-Luc. Savaux .Eric. *Droit Civil. Les Obligations*. T.2. Le fait juridique. 9 é.éd.sirey. 2001.p.101.

3. Ibid

4. Kirchheimer .Otto "Criminal Omissions". *Harvard Law Review*. Vol. 55. No. 4. 1942.p.615.

5. Principe de précaution.

6. Martin. Gilles J "Principe de précaution, prévention des risques et responsabilité: quelle novation, quel avenir?" *AJDA*. 2005.p.2222.

7. fonction traditionnelle de réparation.

8. une action préventive et collective.

9. Viney. Geneviève "Principe de précaution et responsabilité civile des personnes privées". *Recueil Dalloz*. 2007.p.1524.

موظف به اتخاذ تدابیری به منظور ممانعت از برخی از فجایع و بلایا شده‌اند. بی‌دلیل نیست که در موارد متعدد، در فرانسه مسئولیت دولت در قبال سیاست‌های بهداشتی مانند خون‌های آلوده با همین اصل احتیاط توجیه شده است.^۱

در اینجا باید اشاره کرد که دربارهٔ مسئولیت دولت صحبت می‌شود که متفاوت از مسئولیت کیفری وزرای مربوطه است. در فرانسه این دعوی به دادرسی حقوق اداری مربوط می‌شود (فقط قاضی اداری صلاحیت قضاوت در مورد مسئولیت دولت دارد). از نظر حقوقی، چنین دعوی کاملاً امکان‌پذیر است. حتی هر فاجعهٔ بزرگ سلامتی با ادعای مسئولیت دولتی ارتباط دارد. در فرانسه هر بار زیان‌دیدگان به قاضی اداری توسل پیدا کرده‌اند، بدون نتیجه نبوده است: یا خسارت وارده را جبران کرده‌اند یا حداقل در صورت عدم اثبات خسارت آنها (به عنوان مثال در خسارت خیلی غیرمستقیم)، آنها این نتیجه را به دست آورده‌اند که تقصیر دولت را احراز نموده‌اند.

۳.۳. شرایط تحقق مسئولیت

این مسئولیت نیز مانند هر مسئولیتی دیگر نیازمند شرایطی است.^۲ اولین نکته‌ای که به ذهن می‌رسد، بحث اثبات تقصیر دولت در زمینهٔ برخورد با مسئلهٔ کرونا می‌باشد. در حقوق فرانسه، در دعوی بهداشتی که قبلاً مورد قضاوت قرار گرفته است، یک تقصیر خاص و توصیف‌شده، یعنی یک تقصیر با سنگینی و جدیت فراوان و به عبارتی تقصیر سنگین لازم نبوده است. با این حال، مسئولیت دولت به راحتی هم قابل احراز نیست. رویکرد قضات فرانسوی در این موارد بسیار عمل‌گرایانه است. این ارزیابی شامل این است که آیا با توجه به آگاهی از خطری که ممکن است وجود داشته باشد، دولت آن‌گونه که باید و شایسته و لازم بوده، عمل کرده است یا نه.

در مورد این بیماری همه‌گیر، یعنی کرونا که جهان با آن روبه‌روست، اینکه اقدامات اتخاذ شده ناکافی بودند یا حتی به این دلیل علائم نشان می‌داد که دولت باید اقدامات بیشتری انجام می‌داد، فی‌نفسه نشانهٔ تقصیر نیست. برای ارزیابی رفتار دولت، دشواری‌های تحلیل خطر، اقدامات اتخاذ شده و زمان شیوع و گسترش باید در نظر گرفته شود. رفتار هر دولت با رفتارهایی که سایر

1. Rouyère. Aude "Principe de précaution et responsabilité civile des personnes publiques". *Recueil Dalloz*. 2007.p.1537.

2. Viney, Geneviève, Jourdain, Patrice, Carval, Suzanne. *Traité de Droit civil. Les conditions de la responsabilité civile*, 4 e. éd, Librairie générale de Droit et de Jurisprudence. 2013.p.1 et sui.

دولت‌ها نیز در همان وضعیت اتخاذ کرده‌اند، مقایسه می‌شود. مهم‌تر از همه، باید بین دو دوره زمانی تمایز قائل شد: هفته‌های اولیه شروع بیماری، یعنی زمانی که ویروس ظاهر می‌شود؛ دیگری زمانی که کشورها در حال عبور از آن و طی کردن مسیری همراه با کرونا هستند. در مورد مرحله اول، این سوال مطرح می‌شود که آیا دولت به اندازه کافی خود را آماده کرده است که به مسئله پیش‌بینی خطر برمی‌گردد (آیا همه‌گیری چنین بلایی قابل پیش‌بینی بود؟). دوره دوم، مرحله آلودگی که جهان در آن به سر می‌برد، دوره‌ای از شرایط استثنایی است؛ جایی که دولت باید با شرایط اضطراری روبرو شود. به جز تخلفات و تقصیرات آشکار، تصور نمی‌شود قاضی اداری دولت را صرفاً با ترک برخی از افعال مقصر بداند و حکم به جبران این‌گونه خسارت‌ها به آسانی قابل تصور نیست. هر چند ابتدای مسئولیت بر مبنای تقصیر نیز خالی از ایراد نمی‌باشد.^۱ بی‌دلیل نیست که از اواخر قرن نوزدهم به بعد مسئولیت بدون تقصیر دولت در حال باز کردن جای در ادبیات حقوق تعهدات است. زیرا امروزه پذیرفته شده است که در مواردی دولت‌ها باید برخی از هزینه‌ها را بر مبنای منافع عمومی تحمل کنند.^۲

همچنین دشواری اثبات رابطه سببیت را در مسئولیت دولت نباید فراموش نمود.^۳ مگر در مورد مسئولیت دولت از «فرض رابطه سببیت»^۴ استفاده شود.^۵ که در این مورد دولت باید خلاف این فرض را ثابت کند.^۶ ایراد دیگر اینکه ممکن است گفته شود بلایای طبیعی به نوعی قوه قاهره است و در نتیجه دولت مسئول آن نیست. این ایراد نیز قابل رفع است. زیرا قلمرو قوه قاهره در رویه قضایی برخی از کشورها محدود تفسیر شده است و در نتیجه با تفسیر مضیق

۱. زرگوش، مشتاق، *مسئولیت مدنی دولت*، جلد ۲، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۹، ص ۳۸.

2. Vincent. François "RESPONSABILITÉ DE LA PUISSANCE PUBLIQUE .Responsabilité sans faute". *Responsabilité civile et Assurances*. 2010.p.13 et Slim. Hadi "RESPONSABILITÉ CIVILE DÉLICTUELLE EN DROIT INTERNATIONAL PRIVÉ". *JurisClasseur Responsabilité civile et Assurances*. 2004.p.12.

3. Vincent. François "RESPONSABILITÉ DE LA PUISSANCE PUBLIQUE .Responsabilité sans faute". *Responsabilité civile et Assurances*. 2010.p.13.

4. présomption de causalité.

5. Deguerge. Maryse "RESPONSABILIT DE LA PUISSANCE PUBLIQUE . - Causalité et imputabilité". *JurisClasseur Responsabilité civile et Assurances*. 2000.p.32.

6. Terneyre. Philippe.Bon. Pierre "La responsabilité de l'Etat en cas de faute commise par des établissements de transfusion sanguine (contamination d'hémophiles par le virus du Sida)". *Recueil Dalloz*. 1994.p.63. et Maugué. Christine. Touvet. Laurent "Responsabilité de la puissance publique en matière hospitalière". *AJDA*. 1993.p.344.

قلمرو قوه قاهره، رویه می‌تواند دامنه مسئولیت دولت را گسترده نماید^۱ و دولت‌ها در بلایای طبیعی مسئول باشند.^۲ همچنین با تدابیر پیشگیرانه می‌توان از وقوع بسیاری از خسارات اجتناب کرد و اگر ترک فعل دولت یکی از ارکان مسئولیت باشد، مشکل رابطه سببیت با پذیرش تکلیف به پیشگیری قابل رفع است.^۳ چنانچه با معیار «اگر نبود»^۴ می‌توان دولت را در بلایای طبیعی و بیماری مزبور مسئول دانست.^۵ نکته قابل توجه اینکه اگر زیان دیده به شخصیت حقوقی دولت مراجعه کرد، مانع از این نیست که دولت به تابع خطا کار خود رجوع کند.^۶ زیرا این مسئولیت در شرایطی می‌تواند نوعی مسئولیت مدنی ناشی از عمل غیر تلقی گردد.^۷

۳.۴. نگاه‌های جمعی به مسئولیت مدنی

در چنین شرایطی که به کل جمعیت خسارت وارد شده، جبران خسارت فردی ناکافی است. نباید فراموش نمود که طرح مسئولیت دولت به نظر برخی تابع قواعدی است که متفاوت از حقوق خصوصی است.^۸ پاسخ باید جمعی، و براساس همبستگی و تعاون ملی باشد. در فقه نیز مسئولیت بیت‌المال یا دولت مبتنی بر نوعی تعاون اجتماعی^۹ یا مبتنی بر نوعی مواسات و یاری‌رساندن به اشخاص نیازمند چنین حمایت‌هایی است.^{۱۰} تا از تزییع حق زیان دیده جلوگیری شود؛^{۱۱} زیرا خون و مال حرمت دارد.^{۱۲} بنابراین مسئولیت دولت از باب همبستگی اجتماعی و

۱. احمدی، خلیل، «مسئولیت دولت در بلایای طبیعی»، پایان نامه دکتری حقوق خصوصی. استاد راهنما دکتر حسن جعفری تبار، دانشگاه تهران، شماره ۳۰۹۶، ۱۳۹۴، ص ۱۲۲.
۲. جعفری تبار، حسن، پیشین، ص ۵۹.
۳. احمدی، خلیل، پیشین، ص ۱۳۵.
۴. جعفری تبار، حسن، پیشین، ص ۵۹۴.
۵. احمدی، خلیل، پیشین، ص ۱۳۷.
6. Jourdain. Patrice "Le recours du commettant contre son préposé pourrait être fondé sur une faute dans l'exécution du contrat de travail". RTD Civ. 2008.p.315.
7. Malaurie .Philippe.Aynés .Laurent .*Obligations.Responsabilité délictuelle*.11^ééd Edition cujas. 2002.p.79. et Williatte Pellitteri .Lina .*Contribution à élaboration d'un droit civil des éléments aléatoires dommageables*.1^ééd.L.G.D.J lextenso édition.2009.p.122.
8. Malinvaud.Philippe. *Droit des obligations*.9^ééd.LexisNexis.Litec. 2005.p.375.
۹. کاشانی، ابوبکر بن مسعود، *بدایع الصنائع*. جلد ۷، : مکتبه الحیبیه، چاپ اول، ۱۴۰۹، ص ۲۵۶.
۱۰. جصاص، ابی بکر احمد بن علی الرازی، *احکام القرآن*، جلد ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۵، ص ۲۸۱.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، *الفروع من الکافی*، جلد ۷، دارالکتب الاسلامیه. چاپ سوم، ۱۳۶۷، ص ۳۵۶.
۱۲. مغربی، نعمان بن محمد بن منصور بن احد بن حیون القمیمی المغربی، *دعائم الاسلام*، جلد ۲، دار المعارف، چاپ اول، ۱۳۸۳؛ حر عاملی، *وسائل الشیعه*، جلد ۲۹، قم: موسسه آل البيت(ع) لاحیاء التراث، چاپ دوم، ۱۴۱۴؛ مصطفوی، سید کاظم، *مئه فائده فقهیه*، موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعة المدرسين بقم المشرفه، چاپ سوم، ۱۴۱۷، ص ۱۲۶.

عدالت توزیعی نیز قابل بررسی است.^۱ به همین دلیل در حقوق امروزی از نظر تئوری، دولت‌هایی مانند دولت فرانسه جبران برخی از خسارات را متقبل شده‌اند.^۲ امروزه با افول خورشید مسئولیت‌های فردی،^۳ خسارت‌های جمعی مانند خسارات ناشی از بیماری کووید-۱۹ در حال شیوع است^۴ و دولت‌های مدرن نمی‌توانند نسبت به خسارات جمعی بی‌تفاوت باشند.^۵ بنابراین با یک نگاه سنتی در حقوق مسئولیت مدنی نمی‌توان به آسانی برای دولت مسئولیت مدنی قائل شد، اما می‌توان بدون توجه به مبانی سنتی مانند تقصیر یا خطر، تعهد دولت را به عنوان تضمینی در پرداخت خسارات برای زیان‌دیدگان ناشی از کرونا مطرح کرد. طبق عقاید دکترینی تحت تأثیر ایده جمعی کردن خطرات، دولت در مورد کوتاهی در پیشگیری از برخی از بلاها و فجایع زیان‌بار مسئول است.^۶ چنانچه در مواردی که دولت تدابیر لازم و کافی در جلوگیری از وقوع یا شیوع خطری اتخاذ نکرده است، چرا در مسئولیت وی باید تردید نمود.^۷

به عنوان یک پیشنهاد می‌توان مانند حقوق فرانسه صندوق‌هایی برای این‌گونه حوادث طراحی کرد^۸ تا هر زمانی که زیان‌دیدگان ناشی از یک فاجعه زیان‌بار از راه‌های عادی نتوانند به یک جبران خسارت کافی و مؤثر دست یابند، خسارت آنها از طریق این صندوق‌ها جبران گردد.^۹ این جبران نشان‌دهنده یک یارانه در راستای تکلیف در خصوص تعاون و همیاری اجتماعی به‌شمار می‌رود.^{۱۰} تا دیروز این مسئله که شاخه‌ای از علم جبران خسارات تحت عنوان «حقوق بلاها و حوادث»^{۱۱} شکل گرفته که از دل مسئولیت مدنی جدا شده و استقلال یافته، طرح شده

۱. بادینی، حسن. *فلسفه مسئولیت مدنی*، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴، ص ۵۲۹.

2. Toulet. Valérie. *Droit civil. Obligations. Responsabilité civile*. 1^é éd. Centre de publications universitaires. 2001. p.346. et Carbillac. Remy. *Droit des obligations*. 8^é éd. Dalloz. 2008. p.185.

3. Delebecque. Philippe. Jerome pansier. Frederic. *Droit des obligations*. 4^é éd. LexisNexis. 2008. p.7.

4. Likillimba. Guy-Auguste "Le préjudice individuel et/ou collectif en droit des groupements". RTD Com. 2009. p.1.

5. Pigneron. Bernard « Responsabilité et socialisation du risque » AJDA. 2005. p.2211.

6. Delebecque. Philippe. Jerome pansier. Frederic. Op.cit.p.110.

7. Pigneron. Bernard "Responsabilité et socialisation du risque" AJDA. 2005. p.2211.

8. Rajot. Bénédicte "Fonds de garantie divers". Responsabilité civile et Assurances. 2009. p.4.

9. Groutel. Hubert. RÉGIMES DIVERS. - Indemnisation des victimes d'infraction. Responsabilité civile et Assurances. 2009. p.4.

10. Renoux. Thierry S. Roux. André Op.cit.p.75. et Delebecque. Philippe. Jerome pansier. Frederic. Op.cit.p.9. et Daligand. Liliane. Loriferme. Dominique. Raynaud. Charles-André. Roche. Louis. *L'évaluation du dommages corporel*. 3^é éd. Edition Alexandre lacassagne. 1992. p.20. et Barrois. Hervé "ASSURANCES TERRESTRES. - Assurance contre les actes de terrorisme". Responsabilité civile et Assurances. 2004. p.17. et Lambert-Faivre. Yvonne

"L'indemnisation des victimes post-transfusionnelles du Sida: hier, aujourd'hui et demain". RTD Civ. 1993. p.1.

11. Droit des catastrophes.

بود. اما ویروس کرونا ضرورت آن را بیش‌ازپیش نشان داد.^۱ بنابراین «اجتماعی کردن جبران خسارت»^۲ که تا دیروز فقط ایده بود، امروزه یک ضرورت است.^۳

---

1. Lienhard. Claude "Pour un droit des catastrophes". *Recueil Dalloz*. 1995.p.91.

2. Socialisation de l'indemnisation.

3. Friedmann. W. G "Social Insurance and the Principles of Tort Liability" . *Harvard Law Review*. Vol. 63. No. 2. 1949.p.241.

نتیجه‌گیری

با شیوع پدیده‌ای مانند کرونا در جهان، ادبیات حقوقی جهانی خاصی لازم است تا به جبران خسارت زیان‌دیدگان ناشی از این پدیده بپردازد. به نظر می‌رسد در این میان تنها نهادی که توان و تکلیف به جبران خسارات دارد، دولت است. این چنین مسئولیتی چندان هم عجیب و غریب نمی‌نماید. دولت‌ها همواره در مشکلات بهداشتی عمومی گاه سیاست‌هایی را دنبال می‌کنند که صرف نظر از ارزیابی ارزشی، ممکن است عده‌ای را متحمل خسارت نماید. اصل احتیاط ایجاب می‌نماید که دولت‌ها تدابیری برای جلوگیری از وقوع یا شیوع بیشتر این بیماری یا بیماری‌های مشابهی که در آینده ممکن است ظاهر شود، اتخاذ کنند. در حقوق فرانسه با تأسیس برخی از صندوق‌ها خسارات زیان‌دیدگان را در موارد مشابه جبران می‌کنند. پیش‌بینی می‌شود حقوق فرانسه در این مورد نیز سیاست مشابهی پیش‌روی خود قرار دهد. در حقوق ایران نیز با تفسیر گسترده از ضمان بیت‌المال می‌توان مسیر را برای این حرکت هموار نمود.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. بادینی، حسن، *فلسفه مسئولیت مدنی*، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۳۸۴.
۲. دورانت، ویل، *تاریخ تمدن. مشرق زمین گاهواره تمدن*، ترجمه: احمد آرام، ع. پاشائی و امیر حسین آریانپور. جلد ۱، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۷۰.
۳. زرگوش، مشتاق، *مسئولیت مدنی دولت*، جلد ۱، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۴. زرگوش، مشتاق، *مسئولیت مدنی دولت*، جلد ۲، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۵. کاتوزیان، ناصر، *مبانی حقوق عمومی*، نشر دادگستر، چاپ اول، ۱۳۷۷.
۶. متیو، برتران، *قانون*، ترجمه: مجید ادیب، نشر میزان، چاپ اول، ۱۳۹۱.

مقاله

۷. زرگوش، مشتاق، *مبانی نظری مسئولیت مدنی دولت در حوادث غیر مترقبه؛ «تئوری دولت مدیون»*، دو فصلنامه حقوق عمومی و حقوق بشر، شماره ۲ و ۳، ۱۳۸۵.
۸. صفایی، سید حسین، *مسئولیت مدنی مؤسسات عمومی و بررسی لایحه جدید دولت در این زمینه*، مجله حقوق تطبیقی (دوره جدید). شماره ۱، ۱۳۸۵.
۹. جعفری تبار، حسن، *کاتوزیان و حقوق زیان. تحلیل نظریه مسئولیت مدنی و نگاه کاتوزیان به آن*، مندرج در کتاب بر منهج عدل. به سعی دکتر حسن جعفری تبار، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۹۴.
۱۰. محمدی، سمیرا، *ایدز و مسئولیت مدنی دولت*، فصلنامه حقوق پزشکی، سال دوم، ۱۳۸۷، شماره ۵.

پایان‌نامه

۱۱. احمدی، خلیل، «مسئولیت دولت در بلایای طبیعی»، پایان‌نامه دکتری حقوق خصوصی. استاد راهنما دکتر حسن جعفری تبار، دانشگاه تهران، شماره ۳۰۹۶، ۱۳۹۴.

ب) منابع عربی

۱۲. جصاص، ابی بکر احمد بن علی الرازی، *احکام القرآن*. جلد ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۵.
۱۳. حر عاملی، *وسائل الشیعه*، جلد ۲۹، قم: موسسه آل‌البیت (ع) لاحیاء التراث، چاپ دوم، ۱۴۱۴.
۱۴. کاشانی، ابوبکر بن مسعود، *بدایع الصنائع*. جلد ۷، پاکستان: مکتبه الحبیبه، چاپ اول، ۱۴۰۹.
۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، *الفروع من الکافی*. جلد ۷، دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۷.
۱۶. مصطفوی، سید کاظم، *مئه قانده فقهیه*، موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم المشرفه، چاپ سوم، ۱۴۱۷.
۱۷. مغربی، نعمان بن محمد بن منصور بن احد بن حیون القیمی المغربی، *دعائم الاسلام*، جلد ۲، دار المعارف، چاپ اول، ۱۳۸۳.

ج) منابع فرانسوی

Books

18. Bathie.A. *Précis de cours de Droit public et dministratif*. 3é.éd. Cotillon, Librairie du conseil d'état. 1869.
19. Carbillac.Remy. *Droit des obligations*. 8é.éd. Dalloz. 2008.
20. Daligand. Liliane. Loriferne. Dominique. Raynaud. Charles-André. Roche. Louis. *L'evaluation du dommages corporel*. 3é.éd. Edition Alexandre lacassagne. 1992.
21. Delebecque. Philippe. Jerome pansier.Frederic. *Droit des obligations*. 4é.éd. LexisNexis. 2008.
22. Flour.Jaques. Aubert.Jean-Luc. Savaux.Eric. *Droit Civil. Les Obligations*. T.2. Le fait juridique. 9 é.éd. sirey. 2001.
23. Gaudemet.Yves. *Traité de Droit Administratif*. 16é.éd. Librairie générale de Droit et de jurisprudence. 2002.

24. Laurent.F. *Principes de droit civil français*. T.20 1é.éd.A.Durand et Pedone Lauriel. 1876.
25. Légier.Gérard.*Droit civil.Les obligations*.19é.éd.Dalloz. 2008.
26. Malinvaud.Philippe. *Droit des obligations*.9é.éd.LexisNexis.Litec. 2005.
27. Malaurie.Philippe.Aynés.Laurent.*Obligations.Responsabilité délictuelle*. 11é.éd Edition cujas. 2002.
28. Toulet.Valérie.*Droit civil. Obligations.Responsabilité civile*. 1é.éd. Centre de publications universitaires. 2001.
29. Viney, Geneviève, Jourdain, Patrice, Carval, Suzanne.*Traité de Droit civil. Les conditions de la responsabilité civile*, 4 e. éd, Librairie générale de Droit et de Jurisprudence. 2013.
30. Williatte_Pellitteri.Lina.*Contribution à élaboration d'un droit civil des éléments aléatoires dommageables*.1é.éd.L.G.D.J lextenso édition. 2009.

Articles

31. Barrois. Hervé «ASSURANCES TERRESTRES. - Assurance contre les actes de terrorisme ». Responsabilité civile et Assurances. 2004.
32. Deguegue. Maryse"RESPONSABILITÉ DE LA PUISSANCE PUBLIQUE. - Causalité et imputabilité ". JurisClasseur Responsabilité civile et Assurances. 2000.
33. Groutel. Hubert «RÉGIMES DIVERS. - Indemnisation des victimes d'infraction ». Responsabilité civile et Assurances. 2009.
34. Guettier. Christophe «La responsabilité du fait des lois: nouveaux développements ». RFDA. 2006.
35. Jourdain. Patrice «Le recours du commettant contre son préposé pourrait être fondé sur une faute dans l'exécution du contrat de travail ». RTD Civ. 2008.
36. Lambert-Faivre.Yvonne «L'indemnisation des victimes post-transfusionnelles du Sida: hier, aujourd'hui et demain ». RTD Civ. 1993.
37. Lienhard. Claude «Pour un droit des catastrophes ». Recueil Dalloz. 1995.
38. Likillimba. Guy-Auguste «Le préjudice individuel et/ou collectif en droit des groupements ». RTD Com. 2009.
39. Martin. Gilles J «Principe de précaution, prévention des risques et responsabilité: quelle novation, quel avenir?» AJDA. 2005.
40. Maugué. Christine. Touvet. Laurent «Responsabilité de la puissance publique en matière hospitalière ». AJDA. 1993.
41. Paillet. Michel «RESPONSABILITÉ DE LA PUISSANCE PUBLIQUE. - Faute de service. Notion ». Responsabilité civile et Assurances. 2010.
42. Pignerol.Bernard «Responsabilité et socialisation du risque» AJDA. 2005.

43. Rajot. Bénédicte «*Fonds de garantie divers* ». Responsabilité civile et Assurances. 2009.
44. Renoux.Thierry S. Roux.André «*Responsabilité de l'Etat et droits des victimes d'actes de terrorisme* ». AJDA. 1993.
45. Rouyère. Aude «*Principe de précaution et responsabilité civile des personnes publiques* ». Recueil Dalloz. 2007.
46. Slim. Hadi «*RESPONSABILITÉ CIVILE DÉLICTUELLE EN DROIT INTERNATIONAL PRIVÉ* ». JurisClasseur Responsabilité civile et Assurances. 2004.
47. Terneyre. Philippe.Bon. Pierre "*La responsabilité de l'Etat en cas de faute commise par des établissements de transfusion sanguine (contamination d'hémophiles par le virus du Sida)*". Recueil Dalloz. 1994.
48. Vincent. François "*RESPONSABILITÉ DE LA PUISSANCE PUBLIQUE. Responsabilité sans faute*". Responsabilité civile et Assurances. 2010.
49. Viney. Geneviève "*Principe de précaution et responsabilité civile des personnes privées*". Recueil Dalloz. 2007.
50. Yazdanian, Alireza "*Les conditions traditionnelles de la responsabilité civile et des évolutions contemporaines: approche théorique et pratique*", Thèse de doctorat en Droit privé, Dans le cadre de École doctorale de droit de la Sorbonne Paris 1 en partenariat avec Institut de recherche juridique de la Sorbonne (Paris) (équipe de recherche) 2019.

د منابع انگلیسی

Book

51. Fairgriev. Duncan.*State liability in tort*.first edition.oxford university press. 2002.

Articles

52. Laski.Harold J. "*The Responsibility of the State in England*". *Harvard Law Review*. Vol. 32. No. 5. 1919.
53. Friedmann. W. G "*Social Insurance and the Principles of Tort Liability*". *Harvard Law Review*. Vol. 63. No. 2. 1949.
54. Kirchheimer.Otto "*Criminal Omissions*". *Harvard Law Review*. Vol. 55. No. 4. 1942.